

TÜRK DEMOKRASİ SÜRECİNDE MUŞ'TA REFERANDUM VE YEREL SEÇİMLER (1980-2019): ETKİLER VE SONUÇLAR

Yunus KOÇ¹

Geliş: 03.05.2019 / Kabul: 01.10.2019

DOI: 10.29029/busbed.560335

Öz

Türk demokrasi tarihi yaşanmış tarihsel tecrübelerin etkisiyle gelişim göstermiştir. Bu, demokrasinin inişli çıkışlı bir seyir izlemesine neden olmuştur. Kimi zaman demokratik değerleri koruyan ve güçlendiren bir ivme, kimi zaman ise demokratik koşulları sekteye uğratan, önleyen “ters dalga” şeklinde karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda siyasi yasakların kaldırılmasına yönelik 1987 referandumu ve askeri yönetimin gölgesi altında gerçekleşmeyen seçimler “demokratik dalga”, 1980 askeri darbesi ve 28 Şubat e-muhtırası “ters dalga” olarak dikkat çekicidir. Türk demokrasi tarihinde belirleyici olan politik sürecin Türkiye geneliyle yereldeki çıktıları arasında benzerlikler ve farklılıklar olmuştur. Bu perspektifle 1980-2019 yılları arasında referandum ve yerel seçimlerden yola çıkarak Muş ilinde demokrasinin seyri, Türkiye'nin bu dönemdeki siyasal iklimi ve demokratikleşme süreci ile karşılaştırmalı ele alınarak anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Hibrit Yönetim, Otoriter Yönetim, Hâkim Parti, Kürt Siyasi Hareketi.

REFERENDUM AND LOCAL ELECTIONS IN MUŞ IN THE PROCESS OF TURKISH DEMOCRACY (1980-2019): IMPACTS AND CONSEQUENCES

Abstract

History of Turkish democracy has evolved with the influence of historical experiences. These have led to a fluctuating course of democracy. This course is sometimes seen as a wave that protects and strengthens democratic acceleration

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, yunuskoc2@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9453-2910>.

and sometimes as an inverse wave, which interferes with democratic conditions. In this context, elections for the abolition of political bans in the 1987 referendum and the elections that occurred free from the shadow of military rule are democratic waves, whereas 1980 military coup, and 28 February e-memorandum are remarkable as the inverse waves. The political process of Turkish democracy has different and similar country-wide and province-based outputs. With this perspective, regarding the local elections and referendums between the years of 1980 and 2019, Mus example on democracy has been investigated in comparison with the political climate of the period and the democratization process in Turkey.

Keywords: *Democracy, Hybrid Management, Authoritarian Administration, Dominant Party, Kurdish Political Movement.*

Giriş

Demokrasi tarihi, her dönem farklı araçlarla ve niteliklerle kendini göstermiş, günümüze gelinceye kadar bir terakki vetiresi yaşamış olduğu söylenilebilir. Antik dönemde demokrasi, Yunan şehir devletlerinde halkın doğrudan katılımıyla gerçekleşen klasik yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde demokrasi; kadınların, yabancıların, kölelerin katılmadığı yalnızca halk olarak kabul edilen yirmi yaşını geçmiş, eli silah tutan yerli erkeklerin müdahil olduğu yönetimdir (Ağaoğulları, 2014: 43-54). Gelişen ve dönüşen toplumsal yapı olarak Feodal dönemde ise, daha önce feodal beyler ile kilise rahiplerinden oluşan kral meclislerine kentleri temsilen burjuvazinin dâhil edilmiş olması demokrasi sürecinin gelişmesinde önemli bir adım olmuştur. Bu dönemde Fransa ve İngiltere’de temsil kurumlarının varlığı demokrasinin gelişiminde önem arz etmiştir. Nitekim İngiltere’de Kral meclisleri olan Witan ve Magnum Concillium’a burjuvazilerin katılımıyla bu meclisler, günümüzdeki adıyla parlamento olarak dönüşmüştür. Benzer şekilde Fransa’da senyör ve rahiplerin yalnızca katıldığı Curia Regis’e burjuvazinin dâhil edilmesiyle Etats Generaux olarak dönüşmüştür (Selçuk, 1987: 20-22; Erten, 1996: 30). Sonrasında bu meclisler, giderek güçlenen burjuvazinin politik manevra alanı halini almıştır. Nihai olarak bu durum Fransız İhtilalı’nın habercisi olmuştur (Küçükömer, 2010: 29-33). Diğer bir ifadeyle, Batı’da 13. yüzyılda yaşanan siyasal, toplumsal, iktisadi gelişmeler öncelikle İngiltere ve Fransa’da ilk temsili kurumların (Parlamento, Etat Generaux) kurulmasına neden olmuştur. Bu ise gelecekte politik isteklerde bulanık burjuvazinin desteğiyle Fransız İhtilalı gibi yeni bir dönemin önünü açmıştır (Koç, 2012: 42; Duverger, 1986: 71).

Bu yeni dönem özgürlük (hürriyet) ve eşitlik (müsavat) ilkelerine dayanıyordu. Bu ilkeler aydınlanmayla modern dönemde Rousseau, Locke ve Montesgue gibi düşünürlerin demokrasiye dair temel argümanlarını ortaya koymada olanak sağlamıştır. Yani demokrasi doğası gereği eşitlik ve özgürlük ilkeleri üzerine kurulmuştur. Modern dönem düşünürleri bu ilkelere dayanarak günümüz demokrasinin gelişmesinde önemli katkılar sunmuş oldukları söylenilebilir. Nitekim Hobbes (2004), Bodin gibi mutlakiyetçi görüşlere (Ağaoğullar, Köker, 2009: 14-43) ağır darbe indiren Locke (2004), liberal devlet düzeninin öncüsü olarak toplumsal sözleşmesinin merkezine özgürlüğü bırakarak temsili bir demokrasi örneği sunmuştur. Rousseau (2010) “Toplum Sözleşmesi”nde devletin meşruiyetini genel irade ile toplumsal eşitliğe dayandırırken poliarşik, doğrudan ve yarı doğrudan demokrasinin niteliklerini taşıyan bir tür halk yönetimi ortaya koymuştur. Montesqueu ise, bir yönüyle her ne kadar yürütmenin, monarkın elinde olması gerektiğini savunarak bir tür meşruti monarşi örneği sunmuş olsa da diğer yönüyle de kuvvetler ayrılığının merkezine özgürlüğü bırakarak demokratik idareye önemli bir katkı sunmuştur (Ağaoğullar, vd., 2009: 381-444). Hâsılı modernleşme süreciyle beraber demokrasi, bir takım olayların ve entelektüel tartışmaların neticesine dayanarak gelişimini sağlamış olduğu söylenebilir.

Demokrasinin bundan sonraki gelişim sürecinde (Sartori, 1971: 2-3) “özgürlük” ve “eşitlik” kavramlarıyla beraber ya da bu kavramları kapsayacak şekilde “seçim” ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. Keza Schumpeter’de (2007: 322-399) demokrasi, minimalist ve seçici demokrasi olarak tek boyutlu olarak karşımıza çıkar. Yazara göre, bir ülkede her yurttaşın eşit ve özgür bir şekilde oy verdiği ve aday olabildiği çok partili adil seçimler varsa bu durum o ülkenin demokrasi sayılması için yeterlidir. Yani çok partili rekabetçi seçimlere vurgu yaparak demokrasiyi tanımlar. Dahl (2001: 10-104) ise modern demokrasiyi, seçimler ile beraber eşitlik ve özgürlükleri de ekleyerek iki boyutlu tanımlar. Ayrıca yazar, özgürlük kavramının açarak, çok partili seçimlerin gerçekten adil olabilmesi için iki seçim arasındaki dönemde şu tür muhalefet özgürlüklerinin olması gerektiğini belirtir. Bunlar, ifade, basın, yayın ve örgütlenme özgürlükleridir. Haliyle demokrasinin eşitlik ve özgürlük ilkelerine oturup oturmadığını test etmenin en önemli aracı seçimlerden geçtiği söylenilebilir. Bu noktada şunu söyleyebiliriz ki; seçim, salt teknik kavramdan ya da olgudan daha fazlasıdır. Her şeyden önce siyasal rejimler arasındaki ayrımı ortaya koymak adına önemli bir araçtır. Demokratik siyasal rejimlere gelinceye kadar insanlık tarihi, monarşik, aristokratik, oligarşik gibi birbirinden farklı yönetim anlayışlarına sahip siyasal rejimleri denemişlerdir. Dolayısıyla salt seçim

mekanizmasını işletiyor olması dahi demokratik rejimi diğerlerinden ayırmaya yeterli olmuştur (Yavaşgel, 2014: 1). Seçimler, demokrasinin varoluş sebebi, en önemli anlam dünyası ve enstrümanı halini almıştır.

Demokrasinin en önemli aracının seçimler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu çalışmanın amacı çerçevesinde de, Türk siyasal süreci içerisinde Muş'ta referandum ve yerel seçimler dikkate alınarak kentin nasıl bir demokrasi seyri izlediği incelenecektir.

Bir ülkede yasakların, özgürlüklerin veyahut darbelerin demokrasinin temelinde idealize edilen “genel irade” ve “halkın egemenliği” gibi yüksek garantörlerin tahakkuk edilmesinde/edilememesinde belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Bu değerler üzerindeki etki yalnızca genel değil aynı zamanda bölgesel bazda ve il bazında sonuçlara yol açmaktadır. Bu perspektifle, 1980-2019 yılları arasında Türkiye’de dönemin siyasal koşullarının genel ve bölgesel etkileri dikkate alınarak referandum ve yerel seçim sonuçlarıyla Muş ilinde demokrasinin nasıl bir seyir izlediği çalışmanın ana sorununu oluşturmaktadır. Böylesi bir sorudan yola çıkarak mezkûr dönemde referandum ve yerel seçimlerin yanı sıra yeri geldiğinde Türkiye ve Muş genel seçimleriyle karşılaştırmalı analizi yapılmıştır.

Çalışma 1980-2019 yılları arası ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca çalışmada demokrasi’den kasıt temsili ve yarı doğrudan demokrasi biçimidir. Model olarak ise, bireysel özgürlükleri teminat altına alan, seçimlerin siyasi iktidarın meşruiyet kaynağı olan seçkinci, korunmacı ya da liberal demokrasi kastedilmiştir.

Muş örnekleminde çalışmaya konu olan bağlamda literatürde herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Böylece bu çalışmanın alan yazımına bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bundan sonra yapılacak olan çalışmalar açısından da Muş örnekleminin bir karşılaştırma imkânı sunacağı beklenmektedir.

Çalışmada, nitel araştırmalardan betimsel ve içerik analiz yönetimi kullanılmıştır. Betimsel analiz yöntemine (Özdemir, 2010: 336) uygun olarak konunun çerçevesi belirlenmiş, bu çerçevede verilere ulaşılmış, elde edilen veriler işlenmiş son olarak ulaşılan bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır. İçerik analizi yönetimiyle (Özdemir, 2010: 335-336) ise elde edilen veriler ışığında konuya açıklık getirecek kavramlar belirlenmiş, kategorileştirilmiş ve ilişkiler kurulmuştur.

Otoriter Yönetimden Hibrit Yönetime, Hibrit Yönetimden Demokratik Yönetime: 1980-1990

Anayasal bir sorumluluğu olmadan topluma karşı küçük bir grubun devlet idaresini, kendine özgü zihniyetlere dayanarak ve yoğun bir mobilizasyon yaratmayarak elinde tuttuğu siyasal sistemler otoriter yönetim olarak ifade edilir. İşte bu siyasal sistem demokrasiden otoriterleşmeye tarihten bugüne üç yoldan gerçekleşmiştir. Bunlar devrimlerle, darbelerle, baskı ve asimilasyonlarla muhalefeti sindirerek olmuştur (Linz, 2012: 161-300). Türk siyasal yaşamında otoriter sistemin karşılığı 1980 askeri darbesi olduğu söylenilebilir. Bu tür otoriter yönetimlerin ortaya çıkışı bir takım meşruiyet dayanaklarıyla mümkün olmuştur. Keza 1980 öncesinde yoğun olarak yaşanmış öğrenci hareketleri ve bu hareketlerin topluma kendi hayat felsefeleriyle yön vermeye çalışmış olmaları askeri darbeye meşruiyet sağladığı ifade edilebilir (Özdemir, 2000: 260-280).

Darbe Genelkurmay Başkanı Kenan Evren önderliğinde gerçekleşmiştir. Can güvenliği gerekçesiyle Başbakan Demirel, Milli Selamet Partisi genel başkanı Necmettin Erbakan ve Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanı Bülent Ecevit ev hapsine alınmıştır. Darbeden sonra Kenan Evren kendisini devlet başbakanı olarak ilan etmiştir. Bu süreçte 122600 gibi çok sayıda gözaltı ve tutuklamalar olmuştur. Pek çok kamu görevlisi ve akademisyenin görevine son verilmiştir. Ülke genelinde on üç sıkıyönetim bölgesi ilan edilerek on üç general sıkıyönetim komutanı olarak atanmıştır (Tanör, 2000: 27-43; Zürcher, 2015: 403-405). Özgürlüğün kaos getireceği düşüncesiyle sınırlı tutularak yeni bir anayasa hazırlanmıştır (Tanör, 2007: 378-384). Hazırlanan anayasa 1982’de %91.37 gibi önemli bir oranla halk tarafından kabul edilmiştir. Kabul edilen bu anayasa aynı zamanda Kenan Evren’in yeni Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi manasına gelmiştir (Ahmad, 2014a: 159, 162). 1982 Anayasasının bu kadar geniş bir meşruiyet sağlaması askeri yönetimin toplum üzerinde oluşturduğu baskı ve tereddüt ile açıklanabilir. Keza askeri yönetim tarafından 1982 Anayasası’na “hayır” oyu verme yönünde, propaganda yapmak yasaklanmıştır. Hatta seçimde “hayır”ı simgeleyen mavi renk gazetelerde yasaklanmış, Kenan Evren gerçekleştirdiği mitinglerde, “hayır” oyu vermenin 12 Eylül öncesine geri dönüş anlamına geleceğini vurgulamıştır (Zürcher, 2015: 405-406; Tanör, 2000: 43-47; Ahmad, 2014b: 221-222). Haliyle halkın artık ordunun kışlasına çekilmesini istediği için referanduma bu oranda destek vermiş olduğu söylenilebilir. Ordunun toplum üzerindeki otoritesini ortadan kaldırmak ve kendi bölgesine çekilmesini sağlamak için 1982 yılında yapılan Anayasa Referandumu Muş ilinde de önemli bir oranda destek görmüştür (TÜİK, 2008: 6,186).

Tablo 1. 1982 Referandum Sonuçları

Referandum Yılı	1982			
	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Verenlerin Oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Verenlerin Oranı (%)
Bulanık	11844	91,8	1053	8,2
Malazgirt	9288	88,7	1181	11,3
Merkez	33089	81,5	7524	18,5
Varto	9605	87,5	1375	12,5
Toplam	63826	85,1	11133	14,9

1982 referandumunda Muş genelinde seçmenin %85,1'i (63826'sı) “Evet” oyu vermişken %14,9'u (11133'ü) “Hayır” oyu kullanmıştır. Yeni Anayasaya “Evet” diyenlerin bölgelere göre dağılımına bakıldığında, %91,8'i (11844'ü) ile en fazla Bulanık ilçesi olmuşken desteğin en az olduğu bölge %81,5 oranıyla (33089 oyla) merkez olmuştur.

Gerek Türkiye genelinde gerek Muş özelinde toplum, her ne kadar askerin kendi kışlasına çekilmesi için kendisine sunulan anayasayı önemli bir oranla desteklemiş olsa da askerin darbeye gerçekleştirdiği otoriter yönetim yalnızca kabuk değiştirmiş, asker topluma ve siyasete müdahale etmekten geri durmamıştır. Bir taraftan demokratik diğer taraftan otoriter rejimin niteliklerini bir arada bulunduran bu sistem hibrit rejim olarak ifade edilebilir. Yani her daim askerin gölgesinde siyaset yapma durumu söz konusudur (Gilbert, Mohseni, 2011: 270-297; Akkoyunlu, 2014: 39-48). 1983'te çıkartılan siyasi partiler ve seçim kanunlarının bu noktada ehemmiyet arz ettiği söylenilebilir.

1983'te çıkartılan siyasi partiler ve seçim kanunları ile siyasi partilerin, Anayasanın başlangıç kısmında yazılı sebeplerle “*Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağırısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 Harekâtına ve Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK'nın) karar ve icraatına karşı herhangi bir tutum, beyan ve davranış içinde bulunamayacağı*” (Siyasi Partiler Kanunu, 1983) belirtilerek 1980'den itibaren aktif siyaset yapanlar on yıl süreyle siyasetten uzaklaştırılmıştır. Yeni partilerin kurulma şartı ise MGK'nın kararına bağlanmıştır (Kalaycıoğlu, 2007: 493; Hale, 2014: 312-315). Bu bağlamda MGK, 1983 seçimine yalnızca üç partiye yani Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrat Parti'si (MDP), Turgut Özal'ın liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP) ve Necdet Calp'ın Halkçı Partisi'ne (HP) katılma izni vermiştir (Turgut, 1986: 199; Donat, 1987: 424; Sarıbay, 2001: 65). Ayrıca 1983'te MGK'nın onayından geçen Seçim Kanunu (1983) % 10 barajlı klasik d'Hondt şeklinde yeniden düzenlenmiştir (Yüzbaşıoğlu, 1996: 123). Yapılan bu

düzenlemelerle 1983 milletvekili genel seçimlerinde Cumhurbaşkanı Evren, işaret ettiği Sunalp'ın MDP'si olmasına karşın daha bir sivil portre ortaya koyan ANAP, Türkiye genelinde %45,15 ile önemli bir çoğunlukla seçimleri kazanmıştır (YSK Kararı, 1983). ANAP'a gösterilen bu teveccüh Muş'ta da seçmenin %45,8'inin (31627'sinin) desteğini alarak benzer oranda kendisini göstermiştir (TÜİK, 2018a; YSK, 1983-2007).

ANAP, 1983 milletvekili genel seçiminde Muş'ta gösterdiği başarıyı 1984 yerel seçiminde de göstermiştir. Daha önce kurucu üyelerinden bazılarının MGK tarafından veto edilmesi nedeniyle genel seçimlere katılmayan Doğru Yol Partisi (DYP), 12 Eylül darbesiyle 1983 yılında kapatılmış olan Adalet Partisi (AP) yerine kurulmuştur (Çavuşoğlu, 2009: 18-21). Yeni kurulmuş olan bu parti ANAP ile birlikte 1984 yerel seçimine katılmıştır.

Tablo 2. 1984 Yerel Seçim Sonucu (YSK, 1984; TÜİK, 2018c)²

		Parti		
Seçim Yılı	İlçe	ANAP	DYP	
1984	Merkez	Oy	2127	
		%	31,7	
	Hasköy	Oy	594	
		%	43,3	
	Bulanık	Oy	1016	
		%	46,7	
	Malazgirt	Oy	251	
		%	9,5	
	Varto	Oy	528	
		%	24,5	
	Toplam	Oy	4516	
		%	30,1	
				728
				10,8
			-	
			-	
			927	
			42,6	
			188	
			7,1	
			-	
			-	
			1843	
			12,2	

1984 yerel seçimiyle Türkiye genelinde ANAP il genel meclisi oy oranı baz alındığında % 51,52 ile 57 ilin belediye başkanlığını kazanmışken DYP %13,25 ile hiçbir belediye başkanlığını kazanamamıştır. Muş genelinde ise, ANAP seçmenin %30,1'inin (4516'sının) DYP ise %12,2'sinin (1843'ünün) desteğini almıştır. ANAP almış olduğu oyların ekseriyetini %46,7 ile Bulanık, %43,3 ile Hasköy ve % 31,7 ile Merkez'den almıştır. Oy oranının en az olduğu ilçe ise %9,5 ile Malazgirt olmuştur (TÜİK, 1984: 72).

² Tablolarda kullanılan “-” işareti siyasi partilerin seçime girmediklerini ya da seçimde oy almadıklarını göstermektedir.

Tablo 3. 1984 Yerel Seçimde Siyasal Katılım (YSK 1984; TÜİK 2018c)

Seçim Yılı	1984			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
İlçe				
Merkez	9392	7265	77,4	6700
Hasköy	1552	1451	93,5	1371
Bulanık	2961	2383	79,9	2171
Malazgirt	3123	2871	86,4	2624
Varto	2576	2207	85,7	2152
Toplam	19824	16177	81,6	15018

1984 yerel seçiminde siyasal katılım irdelendiğinde şöyle bir tablo ile karşılaşılır. Muş genelinde 19824 seçmenin %81,6'sı seçime katılmıştır. Seçime katılım oranın en düşük olduğu ilçe %77,4 ile merkez olmuşken en yüksek olduğu ilçe %93,5 ile Hasköy olmuştur (TÜİK, 1984: 72).

1980'lerin sonlarına gelindiğinde dünyada yaşanmış olan politik değişiklikler yeni bir demokrasi dalgasının habercisi olmuştu. Bu perspektifle Vatikan, Avrupa Topluluğu, ABD ve Sovyetler Birliği aktif olarak liberalleşme ve demokratikleşme yolunda çalışmaya başlamışlardı. Dünya siyasal yaklaşımındaki bu tür bir değişim domino etkisi yaratarak periferideki ülkeleri de bu sürece ayak uydurmak zorunda bırakmıştır (Huntington, 2007: 83-103). Nitekim Türk siyasal yaşamında 1987 yılına gelindiğinde 1980 darbesiyle 1983'te siyasi partilerin ve parlamento üyelerinin siyaset yapmalarının yasaklanmasına dair çıkarılan geçici 4. maddenin kaldırılması için referanduma gidilmiştir. Referandum, muhalefet partileri tarafından da istenmiş olmasından, mecliste çözüme kavuşturulmuş olabilirdi. Lakin başbakan ve ANAP'ın genel başkanı sıfatıyla Turgut Özal, bu yasakların devam ettirilmesini istemiştir (Ahmad, 2014b: 230-231). Bu maksatla Özal dolayısıyla ANAP, "Hayırda Hayır vardır" kampanyası yürütmüştür. 1980 darbesiyle kapatılmış olan Milli Selamet Partisi (MSP); Refah Partisi (RP) adıyla, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP); Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adıyla, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP); Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adıyla ve Adalet Partisi (AP) ise, Doğru Yol Partisi (DYP) adıyla referandumda "Evet" kampanyasını yürütmüşlerdir (Zürcher, 2015: 409-410; Hale, 2014: 327-328).

Türkiye genelinde referanduma "Evet" diyen 11711461 kişi, katılanların %50.16'sını oluşturarak yasakların kaldırılmasını sağlamıştır. Muş, Türkiye genelinde oluşan bu resmin dışında farklı bir siyasi tercih yaparak ANAP'a 1983 genel seçiminde vermiş olduğu desteği, 1987 referandumu ile de sürdürmüştür. Dolayısıyla, darbe ile askeri yönetim tarafından getirilen siyasi yasakların sivil otorite tarafından halkoyuna sunulurken kaldırılmak istenmesinin Muş ili genelinde desteklenmediği görülmüştür (TÜİK, 2008: 6, 143).

Tablo 4. 1987 Referandum Sonuçları

Referandum Yılı	1987			
İlçe	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Verenlerin Oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Verenlerin Oranı (%)
Bulanık	5839	28,6	14574	71,4
Malazgirt	4744	30,9	10614	69,1
Merkez	19037	38,1	30869	61,9
Varto	8524	59,0	5919	41
Toplam	38144	38,1	61976	61,9

Muş ilinin genelinde 1987 referandumuna katılanların %38,1'i (38144'ü) “Evet” oyu vermişken, %61,9'u (61976'sı) “Hayır” oyu kullanmışlardır. Siyasi yasakların kaldırılmasına “Hayır” diyenlerin bölgelere göre dağılımına bakıldığında, %71,4'ü (14574'ü) en fazla Bulanık ilçesinden çıkmış iken desteğin en az olduğu bölge %41 oranıyla (5919 oyla) Varto olmuştur.

1987 referandumunu neticesinde Alparslan Türkeş, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Süleyman Demirel'in siyaset yapmasının önündeki engel kaldırılmasıyla Turgut Özal erken seçim kararı almak zorunda kalmıştır. Milletvekili genel seçimi bir yıl erkene alınarak 1987 yılında yapılmıştır (Bağcı, 2015: 48; Altan, 2005: 180). Bu seçimde Türkiye genelinde ANAP, %36,3'ünün benzer bir oranla Muş ilinde ise, katılanların %34,1'inin oyunu alarak birinci parti olmuştur (YSK, 1983-2007).

Tablo 5. 1989 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 1989; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		ANAP	DYP	ŞHP	RP	DSP	MÇP	IDP	BĞMZ	
1989	Merkez	Oy	1388	4024	1099	4019	225	-	-	13
		%	12,9	37,4	10,2	37,3	2,1	-	-	0,1
	Hasköy	Oy	994	1224	22	29	-	-	-	-
		%	43,8	53,9	1	1,3	-	-	-	-
	Bulanık	Oy	1170	267	1206	524	-	-	-	52
		%	36,3	8,3	37,5	16,3	-	-	-	1,6
	Malazgirt	Oy	374	918	623	759	-	-	852	279
		%	9,8	24,1	16,4	20	-	-	22,4	7,3
	Varto	Oy	319	294	1135	43	-	-	57	835
		%	11,9	11	42,3	1,6	-	-	2,1	31,1
	Toplam	Oy	5767	7585	4671	5995	225	-	909	1543
		%	21,6	28,4	17,5	22,5	0,8	-	3,4	5,8

1984 yerel ve 1987 milletvekili genel seçimlerinde ANAP gösterdiği bu başarıyı 1989 yerel seçimlerinde gösterememiştir. Bu seçimde ANAP, Türkiye genelinde il genel meclisi oy oranı baz alındığında % 21,80 ile yalnızca 3 ilin belediye başkanlığını kazanmışken Süleyman Demirel'in liderliğinde DYP, %25,13 ile 16 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Erdal İnönü liderliğinde SHP ise, %28,69 ile 39 ilin belediye başkanlığını kazanarak birinci parti olmuştur. Muş özelinde ise 1989 yerel seçiminde DYP, seçmenin %28,4'ünün (7585'inin) desteğini alarak birinci parti olmuşken RP, %22,5'inin (5995'inin) oyunu alarak ikinci parti olmuştur. ANAP ise, seçmenin %21,6'sının (5767'sinin) tercihini kazanarak üçüncü parti olmuşken CHP'nin devamı olan SHP, seçmenin %17,5'inin (4671'inin) oyunu alarak dördüncü olmuştur. Burada dikkat çeken nokta SHP'nin Muş'un %42,3 ile Varto ve %37,5 ile Bulanık ilçelerinden diğer partilere nazaran oldukça fazla oy aldıkları görülür (TÜİK, 1989: 176). Bu iki ilçede böylesi bir siyasi tercihi, SHP ile Kürt siyasi hareketi³ arasında yapılan ittifakla açıklamak mümkündür (Watts, 2014: 102-103). Öyle ki SHP'nin 1987 yılında sol cenahta gerçekleştirmeyi amaçladığı birlik projesinin sonucunda 1989 yerel seçiminde Kürt seçmenin de desteğini almış olduğu söylenebilir. Bu ittifak neticesinde 1987 milletvekili genel seçiminde meclise giren 7 Kürt siyasetçi 26 Mart 1989 yerel seçiminden sonra yani 14-15 Ekim 1989 yılında Paris'te düzenlenen Kürt konferansına katıldıkları gerekçesiyle SHP'den ihraç edilmişlerdir. Haliyle bu, Kürt siyasetçilerin SHP'den ayrılarak 1990'da yeni parti olarak Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurmasına sebep olmuştur (İnönü, 2007: 234-238).

Tablo 6. 1989 Yerel Seçiminde Siyasal Katılım (YSK, 1989; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	1989			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
İlçe				
Merkez	17214	11513	66,9	10768
Hasköy	3152	2336	74,1	2269
Bulanık	4968	3524	70,9	3219
Malazgirt	5625	4367	77,6	3805
Varto	3793	2994	78,9	2683
Toplam	40003	29003	72,5	26695

³ Kürt siyasi hareketinden kastedilen, Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde toplumun önemli bir kesiminin desteğini alan, temsil edenlerin çoğunluğu Kürt siyasetçilerden oluşan ve etnik Kürt kimliğini temsil ettiği iddiasında olan ana akım siyasi partilerdir.

1989 yerel seçiminde siyasal katılımın 1984 yerel seçime nazaran daha düşük olduğunu söylemek mümkündür. Katılımın düşmesi toplumun sivil yönetim ortamının ne oranda gerçekleştirildiği inancıyla izah edilebilir. Keza 1980 darbesinden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi, pek çok mağduriyete sebep olacak “Sıkıyönetim Kanunu” ve 1987’den 2002 yılına kadar da, “Olağanüstü Hal kanunu” ile yönetilmiştir. 1982 anayasası ve 1983 genel seçimi sivil yönetime geçiş umudu vermiş olmalıdır ki Muş’ta %81,6 oranında önemli bir katılım gerçekleşmiştir (TÜİK, 1984: 72). Fakat 1987 referandumuna karşın Muş’ta sivil yönetimin toplumda sağlanamayacağı düşüncesi ağırlığını önceki yıllara göre daha fazla hissettirmiştir ki 1989 yerel seçime katılım %72,5 oranında olmuştur (TÜİK, 1989: 176). Yani 1987 sonrasında “Sıkı Yönetim Kanununun” kabuk değiştirilerek “Olağanüstü Hal Kanunu” ile bölgede varlığını devam ettirmiş olması siyasal katılım açısından önemli bir engel teşkil ettiği söylenilebilir.

1980-1990 yılları arasında Muş’ta yapılan referandum ve yerel seçimler anti demokratik döneme karşı bir mücadele sürecidir. Bu süreç iki aşamada değerlendirilebilir. İlk aşamada, 1980 darbesi ile askeri yönetim, bir taraftan siyasal partileri kapatmış, siyasetçilerin siyaset yapmalarını yasaklamış diğer taraftan oluşturmuş olduğu anayasayı halka onaylatmaya çalışmış, topluma onaylatmış olduğu anayasa ile aynı zamanda darbeye liderlik eden Kenan Evren’i Cumhurbaşkanı seçirmiştir. Tüm bunlarla askerin, toplumu doğrudan yönetmesinden sivil ve siyasal alana müdahalelerde bulunarak dolaylı yönetmesine geçiş anlamına gelmiştir. Yani askerin otoriter yönetiminden her zaman askerin gölgesi altında siyaset yapıldığı ve siyasal katılımın gerçekleştirildiği hibrit rejime geçiş sağlanmıştır. İkinci aşamada ise askerin topluma ve siyasete müdahale ederek seçmenlerin istem dışı rıza göstermelerine neden olan asker ve sivil yönetimi bir arada bulunduran hibrit rejimden 1987 referandumu ile bir takım siyasi yasakların kaldırılmış olmasıyla, 1987 milletvekili genel seçimiyle ve 1989 yerel seçimiyle daha bir sivil adım olan demokrasiye geçiş sürecidir. Tam bir demokratik idareden söz edilmemesinin nedenini siyasal örgütlenmeyi ve katılımı olumsuz anlamda etkileyen, bölgede 2002 yılına kadar devam etmiş olan “Olağanüstü Hal Kanunu” ile izah edilebilir. Kısacası 1980-1990 yılları arası dönem, askeri yönetimden sivil yönetime geçiş olarak değerlendirilebilir. Askeri yönetimin oluşturmuş olduğu anti-demokratik düzen yerini daha bir demokratik bir sürece bırakmıştır.

Hibrit Yönetimin Varlığını Devam Ettirme / Kürt Siyasi Hareketinin Siyasal Örgütlenme ve Siyasal Baskılara-Yasaklara Tepki Süreci: 1990-2000

1990-2000 yılları arasında siyasi partiler, milletvekili genel seçimlerinde seçmenin çoğunluğunun desteğini alamadıkları için tek başlarına hükümet kuramamışlardır. Bu siyasal istikrarsızlık partileri, kendi aralarında ittifak kurmaya mecbur bırakmıştır. İşte böylesi bir süreçte daha önce SHP ile örgütsüz olarak ittifak kuran Kürt siyasi hareketi, 1991 yılında bu kez örgütlü bir şekilde bu ittifakı gerçekleştirmiştir (İnönü, 2007; Ete, 2009: 5; Palabıyık, 2018: 29-38). Yani 1987 yılında SHP'den ihraç edilen Kürt siyasetçiler tarafından 1991 yılında HEP çatısı altında ittifak yapılmıştır. Haliyle bu durum, Kürt siyasi hareketi açısından oluşan yasaklar ve baskılar, Kürt siyasetine yeniden ve daha etkili bir şekilde örgütlenme tasavvuru sağlamıştır.

SHP, HEP ile yapmış olduğu ittifak neticesinde 1991 milletvekili genel seçimlerinde Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde en fazla oyu alarak birinci parti olmuştur. Öyle ki Muş'ta %41,8 ile seçmenden önemli bir oranda oy almıştır. Bu ittifak SHP'nin bölgeden oy almasını sağlamışken Türkiye genelinde 1987 seçiminde %24,7 1991'de %20,8 oy alarak önceki seçime nazaran oy kaybetmesine neden olmuştur (YSK, 1983-2007).

27 Mart 1994 yerel seçimine doğru gidilirken HEP, 14 Temmuz 1993'te devletin birliğine zarar verecek faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasına karar verilmiştir. HEP'in kapatılma davası sürerken HEP milletvekilleri tarafından 7 Mayıs 1993'te Demokrasi Partisi (DEP) kurulmuştur. Ancak 4 Eylül 1993'te DEP'in Mardin Milletvekili Mehmet Sincar faili meçhul bir cinayet sonucu öldürülmüştür. 13 Şubat 1994'te Batman'da DEP yöneticilerinden birinin kardeşi ve 4 Şubat 1994'te DEP'in Diyarbakır-Bağlar belediye başkanının iki oğlu silahlı saldırı sonucu öldürülmüştür. 2 Mart 1994 tarihinde ise DEP'in bazı milletvekillerinin dokunulmazlıkları kaldırılmış bazıları da gözaltına alınmıştır. Anayasa Mahkemesi devletin bütünlüğünü bozacak eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle 16 Haziran 1994'te DEP'in kapatılmasına karar vermiştir. DEP kapatıldıktan sonra DEP'li milletvekilleri bu kez 11 Mayıs 1994 Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) adıyla yeni bir parti kurmuşlardır. Haliyle böylesi bir süreç 1994 yerel seçimlerinde Kürt siyasi hareketinin hazırlanmasına ve seçimlere girmesine engel teşkil etmiştir.

Ayrıca 1994 yerel seçim öncesinde 1980 darbesiyle kapatılmış olan bazı partiler siyaset arenasına yeniden geri dönmüşlerdir (Palabıyık, 2018). Mesela 1980 darbesiyle tüm siyasi faaliyetleri durdurulan CHP, 1981'de kapatılmış ve 1992'de yeniden açılmıştır. CHP'nin yerine kurulan SHP ise, 1995 yılında CHP çatısı altında birleşme kararı almıştır.

Tablo 7. 1994 Yerel Seçim Sonuçları (YSK 1994; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		ANAP	DYP	SH P	RP	CH P	DP	MHP	BĞM Z	
1994	Merkez	Oy	1486	1955	405	6522	-	1061	3038	-
		%	10	13,2	2,7	43,9	-	7,1	20,4	-
	Hasköy	Oy	964	1324	104	242	-	-	441	42
		%	30,9	42,5	3,3	7,8	-	-	14,2	1,3
	Bulanık	Oy	827	1411	139	1217	-	69	-	986
		%	17,8	30,3	3	26,2	-	1,5	-	21,2
	Korkut	Oy	419	16	23	-	396	-	2	-
		%	48,9	1,9	2,7	-	46,3	-	0,2	-
	Malazgirt	Oy	1863	1237	536	627	32	-	-	410
		%	39,6	26,3	11,4	13,3	0,7	-	-	8,7
	Varto	Oy	776	537	1021	570	131	-	-	150
		%	24,4	16,9	32	17,9	4,1	-	-	4,7
	Toplam	Oy	10101	11902	2927	13682	171	1176	3481	1589
		%	22,2	26,2	6,4	30,1	0,4	2,6	7,7	3,5

Partilerin kapatıldığı, yeni partilerin kurulduğu ve yasaklı olan partilerin yeniden açıldığı politik olarak çalkantılı olan bu süreçte 1994 yerel seçimi gerçekleşmiştir. Bu seçimde RP, Türkiye genelinde il genel meclisi oy oranı baz alındığında bir önceki seçime (%9,80) nazaran oyunu arttırarak %19,13 ile 28 ilin belediye başkanlığını kazanmışken ANAP, %21,08 ile 14 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Bu seçimde DYP, %21,40 ile 11 ilin belediye başkanlığını kazanmışken SHP, 13,52 ile 10 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Muş özelinde ise 1994 yerel seçiminde gerek Türkiye genelinde gerek ise Muş'ta en fazla oyu alarak birinci parti olma başarısını sağlamış olan RP, DYP'den belediye başkanlığını almıştır. Bu seçimde RP, seçmenin %30,1'inin (13682'sinin) desteğini almışken, DYP %26,2'sinin (11902'sinin) oyunu almıştır. ANAP ise seçmenin %22,2'sinin (10101'inin) tercihini kazanarak üçüncü parti olmuşken SHP, seçmenin %6,4'ünün (2927'sinin) oyunu alarak dördüncü olmuştur. Burada dikkat çeken husus bir önceki yerel seçimde %17,5 oranında oy alan SHP'nin oldukça oy kaybetmiş olmasıdır. Bu ise daha önceki seçimde SHP ile Kürt siyasi hareketi arasında yapılmış olan ittifak ile açıklanabilir. Keza 1991 seçimlerine gidilirken SHP ve HEP arasında yapılan ittifaka karşın SHP'nin, 1994'te Kürt siyasetçilerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasına yeterli tepki göstermemiş olmasından (Bora, 2017: 590) dolayı

1994 yerel seçimde Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde ve Muş'ta önemli bir oy kaybetmesine sebep olduğu söylenilebilir. Nitekim HEP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldıktan sonra HEP'i temsilen kurulmuş olan HADEP ise 1995 milletvekili genel seçimlerinde, Türkiye geneli %10 barajının altında kalmış olmasına karşın, Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde (Doğu Anadolu'da %11,2 Güneydoğu Anadolu'da %20,6) ve Muş'ta (%16,7 oy oranıyla ikinci parti olmuştur) önemli bir oy almıştır (TUIK, 2018a). Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki, bu durum bir tepki olarak Kürt siyasetçilerin etnik olarak siyasal farkındalıklarına ve siyasal örgütlenme bilincine sahip olmalarına neden olmuştur.

Tablo 8. 1999 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 1999; TUIK,2018c)

Seçim Yılı	İlçe	Parti							
		ANAP	DYP	CHP	FP	MHP	HADEP	BĞMZ	
1999	Merkez	Oy	728	2438	391	3111	3531	2859	195
		%	4,5	15	2,4	19,1	21,7	17,6	1,2
	Hasköy	Oy	1750	951	11	591	108	-	-
		%	49,8	27,1	0,3	16,8	3,1	-	-
	Bulanık	Oy	682	1006	691	268	1167	1376	-
		%	12,8	18,9	13	5	22	25,9	-
	Korkut	Oy	602	-	3	671	-	-	-
		%	47,2	-	0,2	52,6	-	-	-
	Malazgirt	Oy	243	1420	-	295	-	1951	21
		%	4,3	25,2	-	5,2	-	34,7	0,4
	Varto	Oy	17	21	703	19	-	951	1481
		%	0,5	0,6	20	0,5	-	27,1	42,2
	Toplam	Oy	9590	10540	2533	9528	4839	7450	2231
		%	17,7	19,5	4,7	17,6	8,9	13,8	4,1

1999 yerel seçimlere doğru giderken, seçim sonuçlarında belirleyici olan bir takım meseleler tezahür etmiştir. Bu hibrit rejimin bir sonucu olarak ifade edilebilir. Yani 28 Şubat 1997 askerinin tekrar siyasete müdahale ederek siyaseti dolayısıyla da toplumu yeniden dizayn etme teşebbüsüdür. Keza Milli Güvenlik kararıyla muhafazakâr sağ ya da İslâmcı kimliğiyle tanımlanan RP, hükümetten çekilmek zorunda bırakılmıştır. 16 Ocak 1998 yılında ise “laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldi” gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılmıştır. Bu karardan yola çıkılarak laik devlet düzenini güven altına almak için “irtica” olarak tanımladıkları faaliyetlere, cemaatlara ve tarikatlara operasyonlar yapılmış, İmam Hatipler ise meslek lisesine çevrilmiştir (Ertunç, 2013: 477-481; Akın, 2016: 37-43). Bu olayların akabinde 16 Şubat 1999'da

Abdullah Öcalan yakalanarak Türkiye'ye getirilmiştir (Yiğit, 2018: 122). Yine 18 Nisan 1999'da Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş HADEP'in yerel seçime katılmasını engellemek için vermiş olduğu dilekçe Anayasa mahkemesi tarafından reddedilmiştir (Watts, 2014: 149). İşte bu atmosfer altında yapılmış olan 1999 yerel seçiminde Türkiye genelinde il genel meclisi oy oranı baz alındığında RP'nin yerine kurulmuş Fazilet Partisi (FP), bir önceki seçimde %19,13 ile kazanmış olduğu 28 belediye başkanlığının altına düşerek %16,48 ile 16 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Yine bu atmosfer sürecinde MHP ise Türk siyasal hayatında ilk kez %17,7 ile 21 ilin belediye başkanlığını kazanarak birinci parti olmuştur. Daha önce ifade edildiği gibi siyasi yasaklar nedeniyle yerel seçime giremeyen Kürt siyasi hareketi ise ilk kez siyasal bir örgüt olarak HADEP çatısı altında yerel seçime katılmıştır. Katılmış olduğu bu seçimde Türkiye genelinde %3,48 oy oranıyla 6 ilin belediye başkanlığını kazanmıştır. Türkiye genelindeki bu harita Muş özelinde de kendini göstermiştir. Hibrit yönetimden kaynaklı askerin siyasal alana müdahalesiyle oluşan anti-demokratik bir süreçte ve siyasal rekabetin eşit olmadığı bir atmosferde daha önce Muş merkez belediye başkanlığını kazanmış olan FP, bu seçimde kaybetmiştir. MHP, Muş siyasal yaşamında ilk kez merkezde %21,7 ile belediye başkanlığını kazanmıştır. Kürt siyasi hareketinin ilk örgütsel temsilcisi olarak HADEP ise girmiş olduğu seçimde %25,9 ile Bulanık, %34,7 ile Malazgirt, %27,1 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlığını kazanmıştır. MHP ve HADEP'i ön plana çıkaran böylesi bir durum ise Türkiye'deki siyasal atmosferin tezahürü sonucu etki-tepki yaklaşımı ile açıklanabilir. Dolayısıyla 1999 yerel seçimi için milliyetçi siyasal bilicinin ve rekabetin gerek Türkiye genelinde gerek ise Muş özelinde kendisini önemli derecede hissettirmiş olduğu tespiti yapılabilir. Öyle ki HADEP, 1999 milletvekili genel seçiminde %10 barajının altında kalmış olmasına karşın Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde (Doğu Anadolu'da %15,5 Güneydoğu Anadolu'da %21,4) en fazla oyu almıştır (YSK, 1983-2007).

Bu seçim Kürt siyasi hareketinin siyasal örgütlenmesinin yeniden düzenlenmesi açısından bir milat olarak değerlendirilebilir. Türk siyasal yaşamında bu hareket, Türkiye genelinde % 10 barajını aşmadığı için meclise girebilmek adına diğer partiler ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır. İttifak yapamadığı dönemlerde meclis dışında kalmıştır. %10 baraj nedeniyle meclise girmeye zorlanan Kürt siyasi hareketi, bu kez siyasal mücadelesini daha fazla önem verdiği yerel seçimleri kazanarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda bu, Kürt siyasetinin var olma mücadelesi olarak da değerlendirilebilir (Watts, 2014: 117-120).

Tablo 9. 1994 ve 1999 Yerel Seçimlerinde Siyasal Katılım (YSK,1994, 1999; TÜİK, 2018c)

Seçim Yılı	1994				1999			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
Merkez	20449	16413	80,3	14863	23758	18436	77,6	16261
Hasköy	3728	3190	85,6	3117	4120	3619	87,8	3513
Bulanık	6474	5133	79,3	4649	7813	5676	72,6	5312
Korkut	1026	890	86,7	856	1490	1346	90,3	1276
Malazgirt	6096	5302	87	4705	7645	5945	77,8	5627
Varto	4096	3613	88,2	3185	4501	3667	81,5	3508
Toplam	60511	49490	81,8	45433	74040	58314	78,8	54099

1994 ve 1999 Muş yerel seçimlerinde siyasal katılımın 1984 ve 1989 Muş yerel seçimlerine nazaran ne oranda olduğu incelendiğinde, 1994'te %81,8 ile bir önceki seçimlerden daha fazla olduğu görülmüştür. Ancak 1999'da ise %78,8 ile 1984 (%81,6) ve 1994 seçimlerine göre biraz daha düşük olmuştur. 1999'da siyasal katılımın düşmesinin gerekçesi, 28 Şubat 1997'de askeri yönetimin siyasal alana müdahale ederek toplumu yeniden dizayn etmeye çalışmasıyla açıklanabilir. Yani siyasal katılımın düşmesinin nedeninin askerin gölgesi altında demokrasinin temel kriterlerini sağlayacak koşulların yeterliliği noktasında toplumda oluşan tereddütlerle ilgili olduğu söylenebilir.

1990-2000 yılları arasında dikkat çeken hususlar iki noktada toparlanabilir. İlki, bir taraftan askerin siyasal ve toplumsal alana müdahale ederek oluşan otoriter rejimin diğer taraftan seçimlerin, referandumun ve siyasal katılımın olduğu demokrasinin bir arada bulunduğu hibrit yönetim, önceki yıllarda olduğu gibi devam etmiştir. Bu noktada 28 Şubat süreci önem arz ettiği söylenebilir. İkincisi, HEP, DEP ve HADEP süreci dikkate alındığında siyasal yasakların, siyasal baskıların ve güvenlik problemlerin olduğu bir dönem niteliği taşır. Bu durum Kürt siyasi hareketinin, kendi varlığını yeniden farklı siyasal örgütlemelerle devam ettirmesini sağlamış ve kimliğe dair siyasal bilincin daha da pekişmesine neden olmuştur. Ayrıca 1980 darbesiyle getirilen Türkiye geneli %10 baraj sistemi Kürt siyasi hareketinin meclise girmesinde engel olarak karşısına çıkmıştır. Bu durum Kürt siyasi hareketinin kendi siyasal mücadelesini ve varlığını devam ettirmesini sağlayacak yerel seçimlere ağırlık vermesine neden olmuştur. 1999 yerel seçiminde HADEP'in 37 il ve ilçe belediye başkanlıklarını kazanmış olduğu dikkate alındığında Kürt siyasi hareketi, yerelde başarı gösterip daha güçlü bir şekilde örgütlenerek, çevrenin merkez üzerinde etkili olabileceği bir siyasal mücadele alanı sağlanmaya çalışmış olduğu söylenebilir. Ortaya konan bu politik anlayışın sonraki süreçte de devam ettirilmiş olduğu ifade edilebilir.

2000-2019 Hâkim Parti Dönemi (AK Parti): Merkez Sağ ve Kürt Siyasi Hareketinin İktidar Mücadelesi

2000-2018 yılları arasında birden fazla parti bulunmasına karşın her seçimde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti'nin) iktidara gelmiş olması bu yılların Türk siyasi yaşamında, hâkim parti dönemi olarak ifade edilmesine imkân sağlamıştır (Altunoğlu, 2015: 21-24). Uzun bir süre iktidarlığını koruyan hâkim parti olarak AK Parti, ülkede ortaya çıkan ekonomik ve siyasi krizlerin bir neticesi olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Nitekim Türk siyasi hayatında “Kara Çarşamba” olarak da bilinen 4 Nisan 2001 ekonomik krizi, Milli Güvenlik kurulu toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Başbakan Bülent Ecevit'e Anayasa kitapçığını fırlatmasıyla ve bir esnafın yazarkasayı Başbakan'ın önünü atmasıyla kendini açık bir şekilde göstermiştir. İşte böylesi bir süreçte, krizlerle baş edebilecek alternatif reçete olarak yeni partiler, siyaset arenasında kendilerini göstermeye başlamışlardır. Kapatılan FP yerine 20 Temmuz 2001'de Saadet Partisi (SP) kurulmuştur. Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde 20 Temmuz 2001'de ise AK Parti kurulmuştur. Aynı zamanda bu krizler DSP, MHP ve ANAP'dan oluşan koalisyon hükümetinin 3 Kasım 2002'de erken seçim kararı almasına neden olmuştur.

Türk siyasi yaşamında 1990-2000 yılları arasındaki yaklaşık on yıl süren koalisyonlar dönemi, 2002 milletvekili genel seçiminde AK Parti'nin almış olduğu %34,3 oy oranıyla tek başına hükümet kurabilmiş olmasıyla sona ermiştir. AK Parti, bu başarısını seçmenin çoğunluğunun desteğini alarak 2007, 2011 ve 2015 milletvekili genel seçimlerinde de göstermiştir. Kürt siyasi hareketini temsil eden DEHAP ise, 2002 milletvekili genel seçimlerinde Türkiye genelinde %6,23; Doğu Anadolu bölgesinde %20,2; Güneydoğu Anadolu bölgesinde 27,6; Muş özelinde ise %38,1 oranında oy almasına karşın (YSK, 1983-2007) Türkiye geneli %10 barajını aşamadığı için meclise milletvekili gönderememiştir. Bundan dolayı Kürt siyasi hareketi 2007 ve 2011 milletvekili genel seçimlerine bağımsız olarak girmiştir. Milletvekili seçimlerinde %10 baraj engeli nedeniyle meclise girmekte zorlanan Kürt siyasi hareketi, bir önceki seçimle birlikte yerel seçimlere önem vermeye başlamıştır. Milletvekili seçimlerini yerel seçimlerle telafi etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda siyasi örgütlenme, talep ve muhalefeti yerelde daha fazla güçlenerek sağlamaya çalışmıştır. Yerelde sağlamış olduğu bu başarı Kürtlerin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerde her daim hâkim parti olarak AK Parti ile iktidar mücadelesi içinde olmasına neden olmuştur.

2004 yerel seçimine doğru giderken DEHAP, 24 Mayıs 2002'de Murat Karayalçın liderliğinde yeni kurulmuş olan Sosyaldemokrat Halk Partisi (SHP)

ittifak yapmıştır (Watts, 2014: 108). SHP, yapılan bu ittifak ile seçimde Türkiye genelinde %5,15 oranında oy alarak beşinci parti olmuşken AK Parti %41,67 ile birinci parti olmuştur. AK Parti, kazanmış olduğu 1750 belediye başkanlığından Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde 11 il belediye başkanlığını 1 büyükşehir belediye başkanlığını almışken SHP, DEHAP ile yapmış olduğu ittifak neticesinde 64 belediye başkanlığının pek çoğunu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden almıştır. Kazanmış olduğu belediyelerden Şırnak, Hakkâri, Batman, Tunceli il belediye başkanlıklarını ve Diyarbakır büyükşehir belediye başkanlığını almıştır.

Tablo 10. 2004 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 2004)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		AK PARTİ	SHP	CHP	MHP	DYP	ANAP	GENÇ PARTİ	ŞAADET PARTİSİ	
2004	Merkez	Oy	6807	4792	214	170	4656	-	65	2273
		%	35,6	25,1	1,1	0,8	24,3	-	0,3	11,9
	Hasköy	Oy	512	-	-	-	14	1692	1801	8
		%	12,7	-	-	-	0,3	41,9	44,7	0,1
	Bulanık	Oy	1758	2254	33	1974	-	-	23	62
		%	28,8	36,9	0,5	32,3	-	-	0,3	1,0
	Korkut	Oy	659	-	3	-	702	-	-	2
		%	48,1	-	0,8	-	51,2	-	-	0,1
	Malazgirt	Oy	2538	2735	-	-	484	-	154	33
		%	42,4	45,7	-	-	8,0	-	2,5	0,5
	Varto	Oy	1393	2162	213	-	10	-	29	10
		%	36,4	56,5	5,5	-	0,2	-	0,7	0,2
	Toplam	Oy	22559	13621	2587	2570	9507	3050	2752	5580
		%	35,4	21,4	4,1	4	14,9	4,8	4,3	8,8

2004 yerel seçimlerinde Muş'ta ise AK Parti, % 35,6 ile yalnızca il belediye başkanlığını kazanmışken SHP ise girmiş olduğu seçimde %36,9 ile Bulanık, %45,7 ile Malazgirt, %56,5 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlığını kazanmıştır. Bu seçimde Muş'un Korkut ilçesi seçmenin %51,2 gibi önemli bir oranla tercih ettiği partilerden biri de Genç Parti olmuştur. Genç Parti Türkiye genelinde %2,41 oy oranıyla 13 belediye başkanlığını kazanmıştır. Genç partinin kurucusu Cem Uzan, sahip olduğu medya ve maddi gücünden yararlanarak seçim kampanyasında önemli bir hedef kitlesine ulaşmış olması beklenmeyen bir siyasal tercih olmuştur (Özpolat, 2016: 61-64). Muş ili geneline bakıldığında AK Parti'nin %35,4 ile birinci SHP'nin %21,4 ile ikinci parti olduğu görülür. Ayrıca 2004 yerel seçiminde sadece Muş seçmeni, bölgedeki diğer illere nazaran il merkezi düzeyinde SHP ile DEHAP ittifakına daha az oy vermiştir. Fakat ilçe düzeyinde önemli oranda oy almıştır (Watts, 2014: 2019).

Bu dönemde vurgulanması gereken önemli konulardan biri de 2007 Anayasa değişikliği referandumu meselesidir. AKP cumhurbaşkanı adayı olarak gösterdiği Abdullah Gül, muhalif partilerin seçime katılmadan 357 oy alarak ilk

turda mecliste çoğunluğu sağlamasına karşın Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt 27 Nisan “E-Muhtıra” ile bu seçime karşı çıkmış ve eski Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu’nun mecliste 367 milletvekili olmadığını gerekçe göstererek seçimin geçersiz olduğunu öne sürmüştür. CHP, bu durumu Anayasa Mahkemesine taşıyarak seçimi iptal ettirmiştir (TBMM, 2012: 1252-1262). Bunun üzerine AKP, 22 Temmuz 2007 yılında erken seçime gitmiştir. Seçim sonrasında Abdullah Gül Cumhurbaşkanı seçilmiştir. AKP, bu sorunun tekrardan yaşanmaması için 21 Ekim 2007’de Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine dair Anayasa değişikliği için referanduma gitmiştir. Referandum sonucunda Türkiye genelinde %69,1 oranında “Evet” oyu alarak Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kararlaştırılmıştır. Muş ilinde ise, %93,2 gibi büyük bir oranla “Evet” oyu ile sonuçlanmıştır (TUİK, 2008: 6, 47-48).

Tablo 11. 21 Ekim 2007 Cumhurbaşkanı’nın Halk Tarafından Seçilmesine Dair Anayasa Değişikliğine Dair Referandum Sonuçları (YSK, 2007)

Referandum Yılı	21 Ekim 2007			
	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Verenlerin oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Verenlerin oranı (%)
İlçe				
Bulanık	23524	92,1	2026	7,9
Malazgirt	16680	94,7	937	5,3
Merkez	51841	97,0	1601	3,0
Varto	8266	69,2	3676	30,8
Hasköy	10787	97,9	237	2,1
Korkut	9687	96,3	373	3,7
Toplam	120785	93,2	8850	6,8

Bu referandum ile yetkili ancak sorumsuz bir Cumhurbaşkanı modeli ortaya çıkarılmıştır. 1961 Anayasasında güçlü Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmamasına karşılık 1982 Anayasasında etkili ve yetkili Cumhurbaşkanlığı makamı sistem içerisinde merkezi bir konum edinmiştir. Böylece 1982 Anayasasında Cumhurbaşkanlığı, siyaset içinde yer alan güçlü adaylar için cazip bir makam haline getirilmiştir (Alkan, 2013: 302-315).

2009 yerel seçimine doğru giderken 2005’te Anayasa Mahkemesi tarafından “demokratik cumhuriyet, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği” (Resmi Gazete, 2011) gerekçesiyle kapatma davası açılan DEHAP, dava sonuçlanmadan kendisini fesh etmiştir. Kürt siyasi hareketi aynı yıl içerisinde bu kez DEHAP’ın yerini alacak olan Demokratik Toplum Partisi’ni (DTP’yi) kurmuştur. 2009 yılında ise Anayasa Mahkemesi

tarafından "devletin bölünmez bütünlüğü eylemlerin odağı haline geldiği, terör örgütü tarafından kurulduğu, Abdullah Öcalan'dan talimat aldığı" (DTP Kapatıldı BDP Açıldı, 2009) gerekçesiyle kapatılan DTP yerine ise Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) açılmıştır. BDP genel başkanlığına da Muş milletvekili Nuri Yaman getirilmiştir.

Tablo 12. 2009 Yerel Seçim Sonuçları (TUİK, 2018b)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		AK PARTİ	DTP	CHP	MHP	BBP	ANAP	SAADET PARTİSİ	BGMZ	
2009	Merkez	Oy	14005	10315	377	805	-	-	1668	-
		%	50,6	47,2	1,3	2,9	-	-	6,0	-
	Hasköy	Oy	1508	-	6	20	1250	-	14	-
		%	30,0	-	0,1	0,3	24,9	-	0,2	-
	Bulanık	Oy	2979	4100	44	57	-	-	721	-
		%	37,5	51,6	0,5	0,7	-	-	9,1	-
	Korkut	Oy	721	22	3	-	-	-	732	-
		%	48,6	1,4	0,2	-	-	-	49,4	-
	Malazgirt	Oy	3642	3793	19	-	-	-	23	-
		%	47,7	49,7	0,2	-	-	-	0,3	-
	Varto	Oy	1027	1988	610	16	-	-	16	-
		%	27,8	53,9	16,5	0,4	-	-	0,4	-
	Toplam	Oy	33278	26750	2072	978	1250	179	7626	394
		%	42,7	34,3	2,7	1,3	1,6	0,2	9,8	0,5

2009 yerel seçiminde Türkiye genelinde AK Parti birinci parti olmasına karşın, bir önceki seçime nazaran oy oranı düşmüşken Kürt siyasi hareketini temsil eden DTP'nin oyu ise artmıştır. AK Parti, Türkiye geneli yerel seçiminde %38,39 ile kazanmış olduğu 1442 belediyeden Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde %38,7 ile 11 il belediye başkanlığını ve 1 büyükşehir belediye başkanlığını almışken DTP, %28,0 ile 96 belediye başkanlığını almıştır. Kazanmış olduğu belediyelerden Siirt, Iğdır, Van, Şırnak, Hakkâri, Batman, Tunceli il belediye başkanlıklarını ve Diyarbakır büyükşehir belediye başkanlığını almıştır. Muş'ta ise AK Parti, % 50,6 ile il %30 ile Hasköy ve %48,6 ile Korkut ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmışken DTP ise, girmiş olduğu seçimde %51,6 ile Bulanık, 49,7 ile Malazgirt, %53,9 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Dolayısıyla şunu söyleyebiliriz ki, bir önceki seçime göre AK Parti ile Kürt siyasi hareketi arasındaki demokratik iktidar mücadelesi daha ön plana çıkmıştır.

2014 yerel seçimine giderken BDP, milletvekilleri 2012 yılında kurulmuş olan Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP'nin) çatısı altına girmiştir (Coşkun, 2015: 11). Fakat BDP belediye başkanları ve yerel yöneticileri aynı partide kalmaya devam etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle Kürt siyasi hareketi bir taraftan milletvekili genel seçimlerine Türk solunu (Tekdemir: 2016: 1233-1234) da HDP

çatısı altında toplayarak siyasal mücadelesini gerçekleştirmeye çalışmış diğer taraftan bu mücadelesini BDP çatısı altında yerelde sağlamıştır. Kürt siyasi hareketinin farklı kulvarlarda farklı parti isimleri altında politik tercihte bulunması Türkiye geneli %10 baraj sistemiyle açıklanabilir. Böylece bir yönüyle meclise girmek ve “*daha geniş kesimlere ulaşabilmek için yerel, bölgesel ve etnik bir siyasal dilden sıyrılarak Türkiyeli bir kompozisyon ve dil üretmek*” (Coşkun, 2015: 13-14) adına farklı partilerle ittifak yapmış diğer yönüyle yerelde güçlü ve etkili bir siyasal örgütlenmeyi sağlayarak merkeze siyasal tercihlerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca HDP ile aynı yıl yani 2012’de İslamcı ve Kürt kimliği ile Hür Dava Partisi (HÜDA-PAR) kurulmuştur (Koç vd., 2015: 264).

Tablo 13. 2014 Yerel Seçim Sonuçları (TÜİK, 2018b)

Seçim Yılı	İlçe	Parti								
		AK PARTİ	BDP	CHP	MHP	BBP	HÜDA PAR	SAADET PARTİSİ	BĞMZ	
2014	Merkez	Oy	18837	15955	456	988	344	529	1432	-
		%	48,3	40,9	1,1	2,5	0,8	1,3	3,6	-
	Hasköy	Oy	2908	59	16	1800	4	-	747	-
		%	52,5	1,0	0,2	32,5	0,1	-	13,4	-
	Bulanık	Oy	4495	4553	256	-	-	-	106	522
		%	45,2	45,8	2,5	-	-	-	1,1	5,2
	Korkut	Oy	926	88	-	1	5	693	14	-
		%	53,6	5,1	-	0,05	0,2	40,1	0,8	-
	Malazgirt	Oy	2017	3343	-	-	-	-	142	-
		%	23,7	39,3	-	-	-	-	1,6	-
	Varto	Oy	1012	2735	501	18	38	-	10	-
		%	23,4	63,3	11,6	0,4	0,8	-	0,2	-
	Toplam	Oy	37701	31504	2975	3334	1069	1344	6826	557
		%	41,6	34,8	3,3	3,7	1,2	1,5	7,5	0,6

2014 yerel seçiminde Türkiye genelinde ve bölgesel bazda AK Parti, bir önceki seçime göre oy oranını arttırmış olmasına karşın kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı azalmışken Kürt siyasi hareketini temsil eden BDP’nin bölgesel oy oranı ve kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı artmıştır. Keza AK Parti, Türkiye genelinde %42,7 ile 800 belediye kazanmışken BDP, 4,16 ile 97 belediye başkanlığını kazanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde AK Parti, %47,2 ile 7 il belediye başkanlığını ve 1 büyükşehir belediye başkanlığını almışken BDP, %31,5 ile 9 il belediye başkanlığını ve 1 büyükşehir belediye başkanlığını almıştır. Muş’ta ise bir önceki seçimle benzer bir tablo ile karşılaşırız. AK Parti, %48,3 ile il, %52,5 ile Hasköy ve %53,6 ile Korkut ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmışken BDP ise, girmiş olduğu seçimde %45,2 ile Bulanık, 39,3 ile Malazgirt, %63,3 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Bir önceki seçime göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde AK Parti, kazanmış olduğu belediyelerin bir kısmını Kürt

Siyasi hareketine karşı kaybetmiştir. Bu durum Kürt siyasi hareketinin 1999 yerel seçiminden sonra yapılan her seçimde daha da güçlendiğini göstermiştir. Böylece diyebiliriz ki, Kürt siyasi hareketinin yerelde güçlenmiş olması, AK Parti ile arasındaki demokratik iktidar mücadelesini daha etkili bir hale getirmiştir.

Öte taraftan 2000-2018 yılları arasında yapılmış olan üç yerel seçime katılım oranını incelediğimizde, seçmen katılımı her seçimde artarak devam etmiştir. Bu durum dönemler arasında oluşan siyasal atmosfer ile açıklanabilir. Diğer bir ifadeyle toplumsal hafızayı etkileyen siyasal süreç, seçmenin demokratik siyasal katılımında belirleyici olduğu söylenebilir.

Tablo 14. 2004, 2009 ve 2014 Yerel Seçimlerinde Siyasal Katılım (YSK, 2004; TÜİK, 2018b)

Seçim Yılı	İlçe	Merkez	Hasköy	Bulanık	Korkut	Malazgirt	Varto	Toplam
2004	Seçmen Sayısı	29885	5282	9696	1815	9500	5687	93395
	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	20093	4144	6454	1418	6303	3978	66650
	Seçime Katılma Oranı (%)	67,2	78,4	66,5	78,1	66,3	69,9	71,4
	Geçerli Oy Sayısı	19090	4029	6104	1369	5978	3823	63702
2009	Seçmen Sayısı	37179	7222	10729	1734	9972	5927	104429
	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	29068	5107	8315	1539	7969	3862	81175
	Seçime Katılma Oranı (%)	78,1	70,7	77,5	88,7	79,9	65,1	77,7
	Geçerli Oy Sayısı	27667	5015	7944	1481	7624	3688	77884
2014	Seçmen Sayısı	49359	7007	13411	1946	11323	6195	115115
	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	40743	5633	10410	1781	8941	4567	94421
	Seçime Katılma Oranı (%)	82,5	80,3	77,6	91,5	78,9	73,7	82
	Geçerli Oy Sayısı	38934	5538	9932	1727	8498	4314	90621

2004 Muş yerel seçiminde %71,4; 2009'da %77,7; 2014'te ise %82 oranında siyasal katılım gerçekleşmiştir. Seçmenin her seçimde artarak sandığa yönelmiş olması siyasal irade tarafından, siyasetin askerinin ve anti-demokratik uygulamaların gölgesinden sıyrılarak daha demokratik bir siyasal atmosfer oluşturulduğu inancının seçmene verilmesiyle açıklanabilir. Keza 2007'de Ergenekon Davası süreciyle derin devlete karşı yargılamaların ve 2012'de 12 Eylül 1980 askeri darbe sorumlularının yargılama sürecinin başlamış olmasıyla açıklanabilir. Askerinin siyasete peyderpey müdahil olarak Türk siyasal yaşamında oluşturduğu mağduriyetler göz önünde bulundurulduğunda oldukça belirleyici olduğu vurgulanabilir. Dolayısıyla siyasal irade sahibinin toplumun bizzat kendisi olduğu inancının verilmiş olması, demokratik siyasal katılımın giderek artmış

olmasını sağladığı söylenebilir.

Türk siyasal yaşamının demokratik sürecine haliyle siyasal katılımına olumsuz etkisi olduğu düşünülen parlamenter sistemin ülkenin siyasal kültürüyle siyasal sisteminin uyumsuzluğuyla açıklandığı görülür. Nitekim Türk siyasal yaşamı teoride parlamenter sistem ile yönetildiği vurgulansa da aslında tek parti dönemi ve ardından gelen askeri darbelerle siyasetin belirlendiği hibrit rejimin etkili olduğu söylenebilir. İşte bu durum, Türkiye’yi sivil siyasetin ve toplumsal katılımın daha da etkili olmasını sağlayacak yeni bir demokratik sistem arayışına itmiştir. 16 Nisan 2017 tarihine geldiğimizde Türkiye, yeni bir sistem arayışına girmiştir. Bu yeni sistemde Anayasa’nın 18 maddesinin değişikliği referanduma götürülerek “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi” kurulmaya çalışılmıştır.

Tablo 15. 2017 Anayasa Değişikliği Referandum Sonuçları (YSK, 2017)

Referandum Yılı	27 Nisan 2017			
İl	“Evet” Oyu Verenlerin Sayısı	“Evet” Oyu Oranı (%)	“Hayır” Oyu Verenlerin Sayısı	“Hayır” Oyu Oranı (%)
Muş	87314	%50,56	85370	%49,44

2017’de yapılan referandumda Türkiye genelinde %51,41 “Evet” oyu ile Anayasa’da yapılan değişikliklerle yeni hükümet sistemine geçiş sağlanmıştır. Bu referandumda Muş ise %50,56 “Evet” oyu ile Türkiye paralelinde bir sonuç ortaya koymuştur. Bu yeni sistem ile 2019 yerel seçimine giderken MHP tabanından ayrı bir siyasi parti ihtiyacı hissedilmiştir. 5 Ekim 2017 Meral Akşener liderliğinde “İyi Parti” kurulmuştur. Bu seçimde iki ittifak grubu oluşmuştur. Biri, “cumhur ittifakı” adı altında AK Parti, MHP, BBP ve ANAP’ın birlikteliği diğeri, “millet ittifakı” ile CHP, İyi Parti, Saadet Partisi ve DP’nin beraberlikleridir. Bu ittifak çerçevesinde il ve ilçelerde gösterilecek olan adaylar paylaşılmış, gösterilmiş olan adaylar ittifak partileri tarafından desteklenmiştir. Bazı il ve ilçelerde ise bağımsız hareket edileceği kararlaştırılmıştır. Bu süreçte HDP, belirli illerde tek taraflı “millet ittifakına” destek vereceğini açıklamıştır.

Tablo 16. 2019 Yerel Seçim Sonuçları (YSK, 2019)

Seçim Yılı	İlçe	Parti						
		AK PARTİ	HDP	MHP	CHP	İYİ PARTİ	BĞM Z	
2019	Merkez	Oy	15919	15381	-	386	-	12701
		%	34,76	33,59	-	0,84	-	27,73
	Hasköy	Oy	2638	46	2193	12	22	-
		%	44,39	0,77	36,90	0,20	0,37	-

Bulanık	Oy	4381	6294	-	-	598	75
	%	38,32	55,06	-	-	5,23	0,66
Korkut	Oy	1201	255	266	108	-	-
	%	65,41	13,89	14,49	5,88	-	-
Malazgirt	Oy	3641	3638	-	1829	-	-
	%	39,75	39,72	-	19,97	-	-
Varto	Oy	1145	2048	26	775	-	534
	%	25,15	44,98	0,57	17,02	-	11,73
Toplam	Oy	28925	27662	2485	3110	620	13310
	%	59,95	57,33	5,15	6,44	1,28	27,58

2019 yerel seçiminde AK Parti'nin, bir önceki seçime göre Türkiye genelinde kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı azalmışken bölgesel bazda oy oranını arttırmıştır. HDP'nin ise Türkiye genelinde ve bölgesel olarak kazanmış olduğu belediye başkanlıklarının sayısı azalmıştır. Keza AK Parti, Türkiye genelinde %44,3 ile 575 belediye kazanmışken HDP, 4,2 ile 58 belediye başkanlığını kazanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde AK Parti, %43,5 ile 7 il belediye başkanlığını ve 5 büyükşehir belediye başkanlığını almışken HDP, %28,2 ile 5 il belediye başkanlığını ve 3 büyükşehir belediye başkanlığını almıştır. Muş'ta ise HDP bir önceki seçime göre bir belediyeyi AK Parti'ye karşı kaybetmiştir. AK Parti, %34,76 ile il, %44,39 ile Hasköy, 39,75 ile Malazgirt ve %65,41 ile Korkut ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmışken HDP ise, girmiş olduğu seçimde %55,06 ile Bulanık, %44,98 ile Varto ilçelerinin belediye başkanlıklarını kazanmıştır.

Tablo 17. 2019 Yerel Seçiminde Siyasal Katılım (YSK, 2019)

Seçim Yılı	2019			
	Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Seçime Katılma Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı
İlçe				
Merkez	62279	48245	77,47	45796
Hasköy	7272	6031	82,93	5943
Bulanık	15853	12236	77,18	11432
Korkut	2178	1960	89,99	1836
Malazgirt	11,966	9591	80,15	9159
Varto	6664	4921	73,84	4553
Toplam	106212	82984	80,26	78719

2019 Muş yerel seçiminde, bir önceki seçime benzer olarak %80,26 oranında önemli bir siyasal katılım gerçekleşmiştir. Bu durum 15 Temmuz 2016 askeri darbe girişiminin halk tarafından bastırılmasıyla da izah edilebilir. Keza süreç topluma, siyasete yön verebilecek bir katılım ruhu sağlamıştır. Bu ise önemli bir siyasal katılımı gerçekleştiren demokratik bir atmosferin habercisi olduğu söylenebilir.

2000-2014 yılları arasında Türkiye geneli yerel seçimlerde AK Parti, kazanmış olduğu belediyelerle her ne kadar iktidarlığını korumuş olsa da bir önceki seçime nazaran kazanmış olduğu belediyeler azalmıştır. Bu noktada AK Parti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2004 ve 2009 seçimlerinde 12 il merkez belediye başkanlığını kazanmış olmasına karşın 2014’de 8 belediye kazanmıştır. Fakat 2019 seçiminde bölgede kaybettiği belediyeleri kazanarak yeniden 12 belediyeyi elde etmiştir. Kürt siyasi hareketi ise aynı bölgede 2004’te 5, 2009’da 8, 2014’de 10 il merkez belediye başkanlığını kazanarak istikrarlı bir başarı sağlamıştır. Ancak 2019 yılında 8 belediye kazanmış olması istikrarlı yükselişini sekteye uğratmıştır. 2000-2019 yılları arasında AK Parti, Türkiye geneli ve bölgesel anlamda yerel seçimlerde kazanmış olduğu belediyeleri kaybetmiş olmasına karşın, Muş yerel seçiminde kazanmış olduğu belediyeleri arttırmıştır. Keza AK Parti, kurulduğundan bu yana katıldığı 2004 yerel seçiminde yalnızca il merkez belediye başkanlığını kazanmış, 2009 ve 2014 yerel seçimlerinde, il merkez belediye başkanlığının yansıra Hasköy ve Korkut ilçelerini, 2019 da ise Malazgirt ilçesini de kazanarak gücünü korumuş, başarısını artırarak devam ettirmiştir. Bu ara dönemde yapılan yerel seçimlerde Kürt siyasi hareketi ise, ekseriyetten Bulanık, Malazgirt ve Varto ilçelerini kazanarak bölgesel istikrarlılığını Muş ilinde de sağlamıştır. Dolayısıyla 2000-2019 yılları arası, Kürt siyasi hareketi ile hâkim bir parti olarak AK Parti’nin demokratik iktidar mücadelesi olarak tanımlanabilir.

Sonuç

Günümüz demokrasinin vazgeçilmez iki unsuru yöneten ile yönetilenlerdir. Demokrasiden bahsedebilmemiz için ise bu iki unsur arasındaki ilişkinin “halkın yönetimine” tekabül etmesi gerekir. Yani toplumun yönetime dâhil edilmesidir. İşte bunu sağlayacak olan en önemli araçlar; referandum ve seçimdir. Demokraside seçimler, iktidarın halk egemenliğine dayanarak idare edildiği inancını sağladığı ölçüde ehemmiyet kazanır. Demokraside nasıl ki seçimler önem arz ediyorsa seçmenin tercihini etkileyecek özgür irade ortamına müdahale edilmemesi gerektiği de ehemmiyetlidir. Şayet siyasal tercihler noktasında egemen olan seçmen değil de iktidarı elinde bulunduranlar ise tam bir demokratik sistemden bahsedilemez. Böylesi bir durum da seçmen egemen olarak hareket edilmesi istenilen vatandaşın başka bir şey değildir. Seçmen, iktidarı elinde bulunduranlar tarafından kendi gayeleri uğruna araçsallaştırılmış olur. Burada amaç kamuoyunun olmadığı, kamuoyunun istem dışı rıza ile yönlendirildiği ve iktidarı elinde bulunduranların iradesinin yansıtıldığı bir durumdur. Bu bakımdan seçimler var olmasına karşın halkın bağımsız iradesini yansıtmadığı ve iktidarı elinde bulunduranların iradesinin bir yansıması olduğu

sistem hibrit rejim olarak tarif edilebilir. Yani hem demokratik nitelikler hem de otoriter nitelikler barındırır. İşte bunu 1980-2000 yılları arası gerek Türkiye'nin gerek ise Muş'un demokrasi sürecinde görmek mümkündür.

Muş'ta demokrasi süreci için bir taraftan demokratik diğer taraftan otoriter tasnifte bulunulması Türk siyasal hayatından bağımsız ele alınamamasıyla alakadardır. Keza 1980-2000 yıllarının ilk dönemlerinde askeri darbeye oluşan otoriter sistemin hâkimiyeti görülmüştür. Sonraki dönemlerde “Olağanüstü Hal Kanunu”nun getirilmiş, siyasi partilerin kapatılmış, siyasetçilerin siyasetten men edilmiş, kurulacak ve seçime girecek partilerin MGK'nın kararına bağlanmış olması göstermektedir ki, hem Türkiye de hem Muş'ta yapılan referandum ve yerel seçimler askeri yönetimin gölgesi altında gerçekleşmiştir. Haliyle bir taraftan askeri darbeye oluşan otoriter yönetim devam ettirilmeye diğer taraftan demokrasinin temel niteliklerinden seçim ve özgür iradenin askeri idarenin gölgesi altında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İşte böylesi bir süreç hibrit rejim olarak ifade edilebilir. Ayrıca 1980-2000 yılları arasında askeri siyasal yönetimden sivil siyasal yönetime doğru bir seyir izlendiği söylenebilir. Ancak bu kısa demokrasi dalgalarının olduğu bir süreçtir. 1987 referandumu ile siyaset yapmaları yasaklanan siyasetçilerin siyasi yasakları kaldırılmış olması ve sonraki süreçte seçimlerin yapılmış olması bu bağlamda değerlendirilebilir. Kısa bir demokrasi olması ters dalgalar ile karşılaşmasıyla açıklanabilir. Bu ters dalgalardan biri, yapılmış olan seçimlerin ve seçilmiş sivil siyasi iktidarın 28 Şubat 1991'de askerinin müdahalesi ile karşılaşmış olmasıdır. İkincisi RP, FP örneğinden yola çıkarak muhafazakâr partilerin ve HEP, DEP, HADEP gibi Kürt siyasi hareketinin yasaklarla karşılaşmış olmasıdır. Üçüncüsü, 2002 yılına kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde “Olağanüstü Hal Kanunu”nun devam etmiş olmasıdır.

Muş ilinde bilhassa 1990 sonrası seçimlerde Kürt siyasi hareketi, en fazla tercih edilmiş ikinci parti olmasına rağmen Türkiye genelinde %10 barajını aşmadığı için meclise girememiştir. Nitekim 1995 ve 1999 milletvekili genel seçiminde HADEP, Muş'ta seçmenlerin ekseriyetinin oyunu alarak tercih edilen birinci veya ikinci parti olmasına rağmen Türkiye genelinde %10 barajını aşmadığı için meclise girememiştir. Bu yüzden Kürt siyasi hareketi bazı dönemlerde %10 baraj sorununu öteki partilerle ittifak yaparak aşmaya çalışmıştır. Mesela merkez solu temsil eden SHP ile Kürt siyasi hareketi kimliğiyle HEP arasında yapılmış ittifak neticesinde SHP 1991 seçiminde, Muş'tan büyük bir destek alarak dört milletvekilinin üçünü kazanmıştır. Yine 1989 yerel seçiminde SHP ile yapılmış ittifak neticesinde Varto ve Bulanık belediye başkanlıklarını kazanmış olması bu konuda dikkat çekicidir. Dolayısıyla

1980 askeri darbe ile getirilmiş olan Türkiye geneli % 10 baraj sistemi, siyasi baskılar, yasaklar ve parti kapatmaları Kürt siyasi hareketinin siyaseten mücadele alanını farklılaştırmasına neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte Kürt siyasi hareketi yerel seçimleri kazanıp güçlenmeye çalışarak bir taraftan kendi varlığını korumaya çalışmış diğer taraftan yerelde güçlü bir biçimde örgütlenerek merkez ile olan siyasal mücadelesini yerelden sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Kürt siyasi hareketi, Türkiye genelinde 1999 ve sonraki yerel seçimlerde oy oranını arttırmış ve daha güçlü bir şekilde örgütlenmiştir. Keza Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kazanmış olduğu belediye başkanlıklarını yapılmış olan her seçimde istikrarlı olarak arttırmış olması bu açıdan değerlendirilebilir. Benzer şekilde 2000-2014 süresince Muş'ta hâkim parti olarak AK Parti ile olan demokrasi mücadelesinde Malazgirt, Varto ve Bulanık belediye başkanlıklarını kazanmış ve bu başarıyı istikrarlı bir şekilde devam etmiş olması önem arz etmektedir. Ancak bu istikrarı, 2019 seçiminde Malazgirt'i kaybetmiş olmasıyla sekteye uğramıştır. AK Parti ise, 2000-2014 sürecinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kazanmış olduğu belediyeleri bir sonraki yerel seçimde kaybetmeye başlamıştır. Muş'ta ise AK Parti, bölgeye kıyasla 2004 yerel seçimlerinden sonraki iki seçimde il merkezi, Hasköy ve Korkut, 2019 da ise Malazgirt ilçelerini kazanarak istikrarlı bir yükseliş sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- AĞAOĞULLARI, M. A. (2014), *Sokrates'ten Jakobenlere: Batı'da Siyasal Düşünceler*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- AĞAOĞULLARI, M. A. ve KÖKER, L. (2009), *Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara, İmge Kitabevi.
- AĞAOĞULLARI, M. A., ÇULHA, Z. F., & ERGÜN, R. (2009), *Kral-Devletten Ulus-Devlete*, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- AHMAD, F. (2014a), *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- AHMAD, F. (2014b), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- AKIN, Ş. (2016), "Darbeler ve Batı Medyası: 28 Şubat Darbesi Üzerinden Bir Analiz", *Liberal Düşünce Dergisi*, S.84, ss.35-56.
- AKKOYUNLU, F. K. (2014), "The Rise and Fall of the Hybrid Regime: Guardianship and Democracy in Iran and Turkey", *Doctoral Dissertation*, The London School of Economics and Political Science (LSE).

- ALKAN, H. (2013), *Karşılaştırmalı Siyaset: Başkanlık ve Parlamenter Sistemler Işığında Yarı Başkanlık Modelleri*, İstanbul, Açılım Kitap Yayınları.
- ALTAN, C. (2005), “Genel Seçimler-Yerel Seçimler İlişkisi (1983-2004)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, S.12, ss.174-190.
- ALTUNOĞLU, M. (2015), *2015 Seçimleri ve Türkiye’de Hâkim Parti Dönemi*, İstanbul, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- BAĞCE, H. E. (2015), “Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçimler 1946-2015”, İçinde: *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçim Kampanyaları: Araftaki Seçim*, Ed. Edip Asaf Bekaroğlu, ss.17-60, İstanbul, Vadi Yayınları.
- BORA, T. (2017), *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, H. (2009), “Türk Siyasal Yaşamında Doğru Yol Partisi”, *Doktora Tezi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- COŞKUN, V. (2015), *7 Haziran Seçimine Doğru Halkların Demokratik Partisi (HDP)*, İstanbul, SETA.
- DAHL, R. A. (2001), *Demokrasi Üstüne*, Çev. Betül Kadioğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi.
- DONAT, Y. (1987), *Yavuz Donat'ın Vitrininden: Özal'lı yıllar, 1983-1987*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- DUVERGER, M. (1986), *Siyasal Rejimler*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Sosyal Yayınlar.
- ERTEN, E. (1996), Türkiye’de Temsil Anlayışı ve Milletvekillerinin Parti Değiştirmesi, *Yüksek Lisans Tezi*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- ERTUNÇ, A. C. (2013), *Cumhuriyetin Tarihi*, İstanbul, Pınar Yayınları.
- ETE, H. (2009), *Örgüt ile Parti Olma Geriliminde DTP*, İstanbul, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- GİLBERT, L., ve MOHSENİ, P. (2011), “Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes”, *Studies in Comparative International Development*, 46(3), pp.270-297.
- HALE, W. (2014), *Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- HOBBS, T. (2004), *Leviathan*, Çev. Semih Lim, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- HUNTINGTON, S. P. (2007), *Üçüncü Dalga: 20. Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Kıta Yayınları.
- İNÖNÜ, E. (2007), *Anılar ve Düşünceler I*, İstanbul, Boyut Yayınevi.
- KALAYCIOĞLU, E. (2007), “1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış:

- Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, İçinde: *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, ss.471-500, Bursa, Alfa Yayınları.
- KOÇ, Y. (2012), “Sosyo-Politik Parametreler Açısından Van’daki Siyasal Temsil Anlayışı: İl Merkezi Üzerine Bir Araştırma”, *Yüksek Lisans Tezi*, Malatya, İnönü Üniversitesi.
- KOÇ, Y. ve Palabıyık, A. (2015). “Cemaatten Partiye, Şiddetten Siyasete: 2015 Seçimlerinde Hür Dava Partisi”, İçinde: *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Seçim Kampanyaları: Araftaki Seçim*, Ed. Edip Asaf Bekaroğlu, ss.259-289, İstanbul, Vadi Yayınları.
- KÜÇÜKÖMER, İ. (2010), *Batılulaşma & Düzenin Yabancılaşması*, İstanbul, Profil Yayıncılık..
- LİNZ, J. J. (2012), *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, Liberte Yayınları.
- LOCKE, J. (2004), *Hükümet Üzerine İki İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara, Babil Yayıncılık.
- ÖZDEMİR, H. (2000), Siyasal Tarih (1960-1980), İçinde: *Türkiye Tarihi 4*, Ed. Sina Akşin, ss.185-264, İstanbul, Cem Yayınevi.
- ÖZDEMİR, M. (2010), “Nitel veri analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, S.1, ss.323-343.
- ÖZPOLAT, A. (2016), “Türk Siyasetinde Reklam Gerçeği: Cem Uzan Örneği”, *Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- PALABIYIK, A. (2018), *Kürtler Sol ve Sekülerleşme: HDP Üzerine Eleştirel Düşünceler*, İstanbul, Pınar Yayınları.
- ROUSSEAU, J. J. (2010), *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, İş Bankası Yayınları.
- SARIBAY, A. Y. (2001), *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- SARTORİ, G. (1971), *Demokrasi Kuramı*, Çev. Deniz Baykal, Ankara, Siyasal İlimler Türk Derneği.
- SELÇUK, S. (1987), *Temsili Ve Katılımcı Demokrasinin Kökeni*, İstanbul, Çağdaş Yayınları.
- SCHUMPETER J. A. (2007), *Kapitalizm, Sosyalizm Demokrasi*, Çev. Hasan İlhan, Ankara, Alter Yayıncılık.
- TANÖR, B. (2000), “Siyasal Tarih (1980-1983)”, İçinde: *Türkiye Tarihi 5*, Ed. Bülent Tanör ve Korkut Boratav, ss.23-158, İstanbul, Cem Yayınevi.

- TANÖR, B. (2007), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- TBMM (2012), *Meclis Araştırma Komisyonu Raporu*, D.24, Y.Y.3, C.1, S.376, Kasım.
- TEKDEMİR, Ö. (2016), “Radikal Plüralist Demokratik Parti Olarak HDP'nin “Başka Türkiye” Önerisi: Hasım Politikası, Agonizm ve Popülizm”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.7, ss.1211-1240.
- TURGUT, H. (1986), *12 Eylül Partileri*, İstanbul, ABC Yayınları.
- TÜİK (1984), *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları: 1984*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Aralık.
- TÜİK (1989), *Mahalli İdareler Seçimi Sonuçları: 1989*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Aralık.
- TÜİK (2008), *Halk Oylaması Sonuçları: 2007, 1988, 1987,1982, 1961*, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Mayıs.
- WATTS, N. F. (2014), *Sandıkla Meydan Okumak: Türkiye’de Kürtlerin Siyasi Yolculuğu*, Çev. Bilgesu Sümer, İstanbul, İletişim Yayınları.
- YAVAŞGEL, E. (2014), *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım.
- YİĞİT, H. H. (2018), “1980-2000 Yılları Arasında Türkiye’de Gerçekleşen Genel Seçim Sonuçları Üzerine Mekânsal Bir Analiz”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, C.9, S.22, ss.117-137.
- YÜZBAŞIOĞLU, N. (1996), “Türkiye’de Uygulanan Seçim Sistemleri ve Bunlara İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararlarına Göre Nasıl Bir Seçim Sistemi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 55(1-2), ss.103-150.

Elektronik Kaynaklar

- DTP Kapatıldı BDP Açıldı (2009), https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MECLIS%20BULUTENI/2469_2009_0000_0158_0000/0008.pdf, Erişim tarihi: 30 Aralık 2018.
- Resmi Gazete (2011), <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/07/20110709-7.htm>, Erişim tarihi: 30 Aralık 2018.
- Siyasi Partiler Kanunu (1983), <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf>, Erişim tarihi: 23 Aralık 2018.
- Seçim Kanunu (1983), <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18076.pdf>, Erişim tarihi: 23 Aralık 2018.

- TUİK (2018a), <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul>, Erişim tarihi: 25 Ağustos 2018.
- TUİK (2018b), <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/yerel.zul>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- TUİK (2018c), http://www.tuik.gov.tr/VeriTabanlari.do?vt_id=34&ust_id=110, Erişim tarihi: 12 Aralık 2018.
- YSK (1983-2007), <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK (1984), <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1984Mahalli-Tuik.pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK (1989), <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1989Mahalli-Tuik.pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(1994),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/1994/BelediyeBas kanligi/Pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(1999),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/1999/BelediyeBas kanligi/Pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(2004),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Mahalli/2004/BelediyeBas kanligi/Pdf>, Erişim tarihi: 29 Ağustos 2018.
- YSK(2007),<http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2007Referandum/KesinSonuclar/mus.pdf>, Erişim tarihi: 06 Eylül 2018.
- YSK (2017), <http://www.ysk.gov.tr/tr/16-nisan-2017-anayasa-degisikligi-halkoylamasi/5002>, Erişim tarihi: 06 Eylül 2018.
- YSK Kararı (1983), http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf, Erişim tarihi: 23 Aralık 2018.
- YSK (2019), <http://www.ysk.gov.tr/tr/31-mart-2019-mahalli-i%CC%87dareler-secimi/77916>, Erişim tarihi: 27 Nisan 2019.

